

TEMURIYLAR SHAHZODALARINING TAXT UCHUN KURASH JARAYONLARIDA XALIL SULTONNING TUTGAN O'RNINI

Choriyev Fazliddin Nasriddinovich¹, Bekchanova Sarvinoz Umirbek qizi²

¹*Toshkent amaliy fanlar universiteti "Tarix" fakulteti "Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası" katta o'qituvchisi*

²*"Tarix" fakulteti I-kurs talabasi*

Temuriylar davri o'zbek davlatchiligi tarixining eng yuksak cho'qqisi bo'lishi bilan birga, taxt uchun tinimsiz kurashlar va ichki nizolarga ega bo'lgan davlat sifatida eslanadi. Amir Temur vafoti bilan Xalil Sulton, Shoxrux Mirzo, Mirzo Ulug'bek va Sulton Abu Said davridagi hokimiyat talashish, fojeali kurashning Markaziy Osiyo tarixidagi halokat oqibatlarini yuzaga keltiradi. Amir Temur vafotidan so'ng (1405-yil) bepayon saltanatni yagona bayroq ostida birlashtirish uchun nafaqat harbiy mahorat, balki qat'iy siyosiy mero'sxo'rlik tizimi ham zarur edi. Afsuski, o'sha davrdagi "hukmdorlikka har bir shahzoda loyiq" degan tushuncha shahzodalar o'rtasida o'n yillar davomida uzoq qonli urishlarga sabab bo'lgan bu kurashlar shunchaki shaxsiy adovat emas, balki buyuk bir saltanatning parchalanishiga, iqtisodiy inqirozga va butun sulola hukmronligining tugashiga olib kelgan asosiy omil bo'ldi. Temuriylar davlat boshqaruvi falsafasiga ko'ra hukmdorlar qoni oqayotgan har bir erkak avlod xoh u o'g'il, xoh nabira bo'lsin - nazariy jihatdan hukmronlik qilishga ega deb hisoblangan. Bu esa markaziy hokimiyat bo'shashi keyin esa siyosiy tanazzul shakllanishiga zamin yaratdi.

Taxt uchun da'vogar bo'lgan shahzodalarning Amir Temur faoliyatining so'ngi yillarida muhim ahamiyat kasb etdi, chunki saltanatning ichki va tashqi, harbiy mahorati, siyosiy vaziyatda egallagan mavqei katta ahamiyatga ega bo'lgan. Amir Temur vafotidan keyingi davrlarda muhim ro'l o'ynagan shahzodalar Xalil Sulton, Sulton Abu Said, Shoxrux Mirzo, Pir Muhammad Sultonlardir. Xalil Sultonning saltanat hayotida tutgan o'rniga e'tibor qaratsak, Dehli yaqinida bo'lib o'tgan Panjikent jangida Xalil Sulton birinchi marta harbiy sarkardalik mahorati va jasorati bilan ko'zga tashlandi. Nizomddin Shomiy, Sharofiddin Ali Yazdiy va Xondamir kabi tarixchilarning ta'kidlashicha, Xalil Sulton birinchilardan bo'lib dushman safi tomon ot choptirib ketgan, u shu payti atiga 15 yosh bo'lgan. Yosh bo'lishiga qaramasdan jang mahoratiga ega bo'lishi, o'z askarlari bilan jangavor fillar ustida shiddatli jang qilganligiga ham e'tiborga molik. Shu jangda Xalil Sulton Amir Temur hurmatiga va ishonchiga ega bo'lgan desak xato bo'lmaydi. Amir Temur 1402-yildagi Anqara janggi tugashi bilan Xitoyga yurish bosqichini boshlaydi. Yurishga tayyorgarlik ko'rish Xalil

Sultonga topshiriladi. U Turkistonga yetib borib, Oqsulotga joylashadi. Uning Xitoy chegaralari tomon yurish qilganligi xususida ma'lumotlar yo'q. Shuning uchun Xalil Sulton asosan Movarounnahrning shimoliy-sharqiy hududlaridagi Xitoyga olib boradigan yo'llar xavfsizligini ta'minlash va qo'shin safarni boshlaganda muammoga duch kelmasligi uchun ta'minot masalalarini hal qilish bilan shug'ullangan bo'lishi kerak deb hisoblaydilar.^[25] 1404-yil Amir Temur Samarqandga kelib katta qurultoy o'tkazadi. Qurultoyda Xalil Sulton ham qatnashadi va bo'lajak yurish borasida turli taktik harbiy masalalar ko'rib chiqiladi. Xitoyga bo'lgan yurish qurultoyda asosiy masala sifatida qaraladi va bu yurish boshlanishi e'lo qilinadi. Ayrim manbalarda ta'kidlanishiga qaraganda Xalil Sulton qo'shinining o'ng qanotiga boshchilik qilgan deb yoziladi. Xitoy yurishida bo'lgan qo'shinda 200 ming lashkar yurish qilgan. Amir Temur yurishda ko'proq Mirzo Sulton Husayn va Xalil Sultonga katta umid bo'g'laydi. Bu esa Xalil Sultonning saroydagi mavqeini yanada oshiradi. Kutilmaganda Xalil Sulton shaxsiy hayotida muammolar yuzaga kela boshlaydi. Amir Temur Xalil Sultonga o'z jiyanining qiziga uylantirgan edi va bu unga e'tibor mazkazidek bo'lgan edi. Manbalarda yozilishicha Xalil Sultonning xotini Amir Temurga yaqin bo'lib, ariza yoki muammolarini to'g'ridan to'g'ri huzurida shaxsan o'zi yetkazgan. Shuning uchun bundan Amir Temur ranjiganligi tabiiy hol edi. Ayniqsa Mirzo Pir Muhammad kafilligi bilan Shod Mulk omon qolganligi ham uni ranjitadi. Bunday vaziyatda Amir Temur shahzodalarni jazolamaslikni avzal ko'radi. Chunki bu paytda Xitoy yurishi boshlangan edi. Lekin shunday bo'lsa ham Amir Temur oldida Xalil sulton o'z obrosni yo'qotgan edi. Lekin kutilmaganda, Amir Temur O'troga ko'chib o'tadi. U yerning havosi yuqori darajada sovuq bo'lganligi tufayli Amir Temur o'g'ir xastalikka uchrab ahvoli o'g'irlasha boshlaydi. Amir Temur vafoti arafasida o'z vasiyatini e'lon qiladi: "Endi Pir Muhammad Jahongirkim, valiahd qilibmen va o'rnumg'a qoyimmaqom etibmenkim, Samarqand viloyati aniki bo'lg'ay. Va istiqloq va tamkin va cherik va ra'iyat holidin xabardor bo'lg'ay. Sizlar, kerakkim, anga mute' bo'lub, ittifoq bila aning ishiga mashg'ul bo'lg'aysiz, to'lam buzulmag'ay va musulmonlarga tashvish va zahmat bo'lmag'ay. Va necha yillik sa'yi qilg'onim zoye bo'lmag'ay. Va andoq kerakkim, sizning ittifoqingiz bilib, el yiroqdin hisob olg'aylar va hech kishiga ul quvvaat bo'lmag'aykim, muxolifat qila og'ay ".^[26] O'sha payti huzurida bo'lgan beklar – u haram ahli vasiyatga sodiq qolishga qasam ichishdi. Manbalarda yozilishicha Sohibqiron Mirzo Shoxruxni ko'rishni istagini va valiahdni tanlash bo'yicha izoh berishini istagan deydlar.

Temuriylarda "taxt faqat to'ng'ich o'g'ilga o'tadi" degan qoida bo'lmagan. Taxtga faqat unga loyiq shahzoda o'tirishi kerak bo'lgan ammo bu shahzodalar orasida men ega bo'lishim kerak degan negiz yotgan. Amir Temur o'limidan oldin nabirasi Pir Muhammadni taxt vorisi etib tayinlagan bo'lsada, boshqa shahzodalar buni tan olishmaydi. Shu bilan birga Pir Muhammadning valiahd etib

²⁵ Бўриев О . Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. Ташкент. 1997. В – 49
1 . Usmonov B. A . Temuriylar davri siyosiy tarixi . – Farg'ona . 2024 В – 164

saylangani Xalil Sultonning imkoniyatini cheklagan bo'lsada biz unutmasligimiz lozimki Xitoy yurishiga bo'lgan jangda o'ng qanotini unga ishonib topshirgan, va uning jangovarlik salhiyatiga yuksak baho berga edi. Sohibqiron vafot etgach vasiyatnoma e'lon qilindi va poytaxtga yetkazildi. Bundan hamma xabar topgandan keyin butun qo'shin Ichida ma'lum bir bo'linishlar paydo bo'la boshladi. Shu payti sotqin amirlar Chukalak mavzesida to'planib, qo'shin orasida yoshi ulug'i bo'lgan amirzoda Xalil Sulton podshoh etib ko'targan holda Xitoy yurishini davom ettirishni va Xitoy yurishidan qaytgandan so'ng, vasiyat bo'yicha ish ko'rishni maslahat qiladilar. Lekin saroy ahli Shoxrux Mirzoni taxtni egallashini umid qilib unga tezroq poytaxtga kelishini kutishadi. Bu vaqtda hali ham Toshkentda turgan o'ng qanot beklari amirzoda Xalil Sulton nomiga qasamyod qildilar. Toshkentda Xalil Sulton nomiga bay'at qilinishi amir Shaxy Nuriddin va Amir Shohmalikni tashvishga solib qo'ydi. Ular zudlik bilan Toshkentdagi beklarga maktub jo'natib, Amir Temur vasiyati bo'yicha ish tutish to'g'risida ko'rsatma berdilar. Shu bilan birgalikda, Xalil Sulton taxt uchun jiddiy harakatni boshlab yuboradi. U dastlab Toshkent va Sayramda turgan zahiradaga barcha ot, xachir va tuyalarni, shuningdek, mablag' hamda qurol – yarog' o'zi bilan ham fikr bo'lgan bek va navkarlarga tarqatdi. Shu paytda Pir Muhammad G'aznada ekanligi Xalil Sultonga qo'l kelib Samarqand tomon yo'l oldi. Oradan biroz vaqt o'tib taxminan 9-mart kuni Xalil Sulton Samarqandga yaqinlashgach, dastlab u bilan Samarqand hokimi Arg'unshohning yaqin kishilaridan biri amir Xoja Yusuf shahardan 30-35km masofadagi Sheroz qo'rg'onida sovg'a-salomlar bilan ko'rishadilar. Bundan maqsad yana bir bor imkoniyat ya'ni Xalil Sultonga shaharga kirishni mustahkamlash edi. [27] O'zaro kelishuv mustahkamlangandan keyingina Arg'unshoh Samarqand ulug'lari bilan birgalikda Xalil Sultonni rasmiy kutib olish va unga poytaxt hamda xazina kalitlarini topshirish marosimini o'tkazadi. Bu tadbirlar 9 yoki 10-mart kunlari bo'lib o'tgan. Ammo manbalardan amirzoda Xalil Sulton bir muddat shaharda bo'lmay turadi, chunki u taxtga o'tirishni omadli va munajjimlar tomonidan belgilangan kunni kutishadi. Xalil Sulton dastlab rasman taxtni egallamay turadi. Shuning uchun ham vaziyatdan chiqish uchun marhum valiahd Muhammad Sultonning o'g'li to'qqiz yoshli Jahongirni taxtga o'tkazishni ma'qul ko'radi. Shundan keyin esa 1405-yil 18-mart kuni Samarqand darvozalariga yetib keladi. Poytaxt himoyachilari dastlab ikkilanishadi, biroq Xalil Sultonning saxiylik va'dalari va qo'shinidagi nufuzli amirlarning qo'llab – quvvatlovi natijasida shahar darvozalari unga ochib beriladi. U o'zini saltanatning oliy hukmdori deb e'lon qildi va Temur xazinasini egalladi. Taxtni mustahkamlash uchun favqulodda choralar ko'ra boshladi. Amir Temurdan qolgan ulkan boyliklarni qo'shin va shahar aholisiga saxovat bilan tarqatdi, bu esa unga vaqtinchalik bo'lsa ham sodiqlikni ta'minladi. U Amir Temurning xotinlaridan biri bo'lgan Saroy Mulk Xonim va boshqa malikalarning roziligini olishga harakat qildi, ammo uning Shodmulk ismli

²⁷ Файзийев Т. Темурийлар шажараси .- Ташкент . 1995 В – 263

ayolga bo'lgan kuchli muhabbati keyinchalik uning siyosiy obro'siga putur yetkazdi manbalarda yozilishicha Xalil Sulton ham boshqa shahzodalar kabi hokimiyat tepasida uzoq qolmadi atigi 4 yil boshqardi. Saltanatni qo'ldan berishiga turli sabablar bo'ldi, xususan xazinaning sovurilishi va tinimsiz urishlar davlatni qashshoqlashtirgan. Keyin esa 1409-yilda Hirotni egallagan Shoxrux Mirzo Samarqandni qaytarish maqsadida yurish qiladi. Xalil Sulton amirlari unga xiyonat qilib, Shoxrux tomonga o'tib ketishadi va taxt qo'ldan ketadi. Shu bilan birga Xalil Sulton asir olindi va keyinchalik Eronning Ray shahriga hokim qilib yuboriladi. Samarqand taxti esa Shoxrux Mirzoning o'g'li yosh Mirzo Ulug'bekka topshiriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak , Temuriylar davri bizga shuni o'rgatadiki har qanday buyuk saltanatning barqarorligi faqatgina harbiy g'alabalarga emas, balki mustahkam siyosiy huquqiy tartib va ichki birdamlikka bog'liqdir . Agar o'sha payti Amir Temur vasiyatiga ko'ra ish ko'rilganda edi saltanatni bepayon hududlari yanada kengayib barqaror davom etardi, afsuski buyuk bir saltanat ichki nizolar natijasida butkul tugatilgan. Bu qonli tarix bir – biriga dushman bo'lgan aka – ukalar, padarkush o'g'il tarixi, va saltanatni asrab qolishga urungan ko'plab sarkarda va shaxzodalar hayoti bilan tugatildi. ham shu saltanat deb o'lib ketishdi. Bundan shuni bilish joizki davlatning ichki va tashqi siyosatida birdamlik bo'lmagan har qanday davlat inqiroqqa uchrashi tayinligini takidlash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan Adabiyotlar ro'yxati

- [1] Usmonov B . A . Temuriylar davri siyosiy tarixi . – Farg'ona . 2024
- [2] Бўрийев О . Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё . - Тошкент .1997
- [3] Файзийев Т. Темурийлар шажараси .- Тошкент . 1995
- [4] Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент. 1997
- [5] Ахмедов Б . Амир Темур . – Тошкент. 1995
- [6] Хайитметов А . Темурийлар даври. – Тошкент . 1996